

*Наталія Олександрівна Філінчук –
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник відділу
педагогічної естетики і етики Інституту
педагогічної освіти і освіти дорослих
НАПН України, м. Київ, Україна*

**Гуманістичні цінності у педагогічній спадщині А. Макаренка:
сучасний погляд**

Незважаючи на класову зумовленість процесу формування особистості у радянський період, відомий педагог цього часу Антон Семенович Макаренко вибудував систему виховання, яка зберігає свою актуальність і нині. Насамперед виховання ним розглядається як суспільне явище, яке зачіпає всі сторони соціуму, його досягнення і світоглядні орієнтири, матеріальну і духовну культуру. А тому всі явища, події, речі, навколишній природний і соціальний світ мають враховуватися в педагогічному процесі, а взаємозв'язок, взаємозалежність, взаємовпливи виховання і соціалізації розглядається як концептуальна основа надзвичайно багато структурної педагогічної системи.

Людиноцентризм як домінуючий принцип сучасної освіти став квінтесенцією, основною сутністю макаренківського бачення змісту виховання особистості. Повага до людини, її гідності, співпереживання за подальшу життєву долю виховання були для А. Макаренка найбільш значущими почуттями. Безграмотні, викинуті з життя молоді люди, торуючи разом із своїм великим педагогом шлях олюдненої педагогічної системи, виростили чесними, трудовими, гуманними. Багато із них пізніше згадували, що коли доля подарувала їм щастя спілкуватися з улюбленим педагогом, вони не знали, що він є великою Людиною і Педагогом, але сприймали вони його не інакше як Бога [10, с. 137].

Це було істинне, без фальші і декорацій, виховання, яке ґрунтується на повазі до особистості. Справді, можна створити прекрасну інфраструктуру для виховної роботи – клуби за інтересами, будинки творчості, спортзали,

студії, проте цього недостатньо. Потрібне виховання, здібні педагоги, які усвідомлюють, що саме людина і є головним предметом виховання, а завдання педагогіки зберігати і зрощувати людське в людині, формуючи її моральність, етичність, естетичність, духовність. Адже ніякі знання, уміння, навички нездатні замінити виховання почуттів, естетичного ставлення до Людини, Природи, Вітчизни. При цьому дуже важливими є приклади із життя для наслідування, захоплення, які поступово виховують потребу в здійсненні благородних, моральних учинків.

Хоча треба зазначити, що, формуючи цілі, завдання виховання, А. Макаренко не фетишизував при цьому навіть найдосконаліші педагогічні засоби, не робив їх назавжди універсальними. Він говорив: «Педагогіка є найбільш діалектична, рухлива, найскладніша й різноманітна наука. Ніякий засіб педагогічний, навіть найприємніший, яким називається напучування, і розмова, і бесіда та громадський вплив, не може бути визнаним завжди абсолютно корисним. Найкращий засіб у деяких випадках неодмінно буде найгіршим» [4, с. 69].

Чи означало це, що педагог ігнорував педагогічний досвід, принципи, стандарти і т.ін.? Очевидно, ні. Він лише наголошував на тому, що «ніяка система засобів не може бути рекомендована як система постійна» [4, с. 69]. А цілі виховання завжди мають передбачати конкретну людину, колектив, які перебувають у певному соціокультурному середовищі. І для сучасної освіти ХХІ століття надзвичайно цінним є такі макаренківські підходи, коли під цілями виховання розуміються саме «програма людської особи». І те, що педагог-новатор не обходився у своїй практичній роботі без цієї програми переконують факти його діяльності в колонії.

«Мені дали кілька сот чоловік, – писав А. Макаренко, – я бачив глибокі й небезпечні напрями характеру, глибокі звички; я повинен був подумати, до чого повинен іти, щоб із цього хлопчика, дівчинки виховати громадянина? Я повинен був прийти до більш розгорненої програми людської особи. Чи ця програма повинна бути однаковою для всіх? Чи я повинен «вганяти» кожну

індивідуальність в мою програму, в мій стандарт? Тоді я повинен пожертвувати індивідуальною привабливістю, своєрідністю, особливою красою особи, а якщо не пожертвувати, то яка ж у мене має бути програма? Я побачив, що повинна бути й загальна програма стандартна й індивідуальний коректив до неї [4, с. 70].

Аналізуючи розмірковування, внутрішню дискусійність А. Макаренка, можна стверджувати, що його система була особистісно орієнтована, розрахована на етичні індивідуальні підходи до кожного виховання, боячись втратити важливий внутрішній зв'язок між педагогом і учнем, який ґрунтується на увазі і повазі до своєрідності і неповторності людини. А в стандарти, у головні стратегічні завдання вкладалися лише суспільно й індивідуально значущі цілі, до яких мають прагнути всі. Якраз в цьому, коли йшлося про виховання боягуза чи мужньої, сміливої людини, бездіяльної чи чесної, працюючої, патріотичної особистості, А. Макаренко був однозначно категоричним.

Ці сторони педагогіки «програми людської особи» є найбільш присутніми, адже система стосувалась характеру, внутрішнього світу дитини, її ірраціональної та раціональної складової. Втручання оцінкою, дією, навіть поглядом завжди чутливе для виховання. Перед вихователями, вчителями, викладачами, наставниками стоїть не лише завдання, але й величезна відповідальність, а яким чином, у яких формах і взагалі чи мають право на втручання (нехай із благородних мотивацій) у внутрішній світ, характер людини? Відповідаючи на подібні запитання, А. Макаренко зазначив: так, право мають, але робити це треба завжди індивідуально, бо одна річ – мати право, а інша – вміти зробити. Тому з великою увагою він ставився до професійних умінь, здатностей, компетентностей педагогічних кадрів, які здійснюючи такі втручання в особистість повинні не завдати їй шкоди. Готування наших педагогічних кадрів полягатиме в тому, щоб учити людей, як, ідучи за властивостями особи, за її нахилами та здібностями, спрямовувати цю особу в найбільш потрібний для неї бік [4, с. 71].

Педагог вважав, що найбільш складно бачити в людині глибину, яка часто втаємничена, а тому цю якість необхідно прогнозувати, проектувати і робити це зобов'язаний учитель. Кожна людина по-своєму унікальна і неповторна, а тому без педагогічного проектування, пошуку, творчості знайти дорогу до людської сутності неможливо. Тут не можна застосовувати поверхові експерименти, безсистемність, природоневідповідність. Але оскільки від вихованців система вимагає глибшого знання світу, самоорганізації, відповідальності, творчості, то це означає, що не в меншій мірі цього вимагається, насамперед від педагога. У іншому випадку він не зможе не лише ефективно впливати на становлення особистості, але й не буде спроможним розпочинати цей процес. Тому, щоб дитина могла відчувати справедливість, свободу, людську гідність, педагогу необхідно володіти складним виховним інструментуванням. Слід зважати, що кожен незалежно від своєї ролі і місця в суспільстві володіє почуттям гідності, самоповаги, має власні інтереси, мотивації, світогляд. Дуже резонно зауважує А. Макаренко: «Ми б не хотіли, щоб кожна особа почувала себе об'єктом виховання» [5, с. 105].

Наставники при цьому не повинні бути самовпевненими, всезнаючими, оскільки це шкодить вихованню. Сам Педагог достатньо критично оцінював свої набутки, зазначаючи, що він не єдиний знаходиться в пошуках нових ефективних шляхів виховання. «Про нашу роботу, – говорив він, – завжди слід висловлюватися, інакше ми заблудимся, адже стоїмо тільки на початку дороги». Але неприпустимим у його розумінні було і нав'язування методів, засобів, за якими часто знаходяться тільки терміни і пусті слова, оскільки цінність методу можна визначати лише його результативністю. Найсучасніші, на перший погляд, методи, найдосконаліші шляхи і форми педагогічної роботи зводяться нанівець, коли в основу не поставлена турбота про людину, що і є найвищою педагогічною ціллю і турботою. Завдяки такому соціально-педагогічному ставленню уможлиблюється вирішення нетривіальних завдань соціалізації, реабілітації, самоорганізації особистості.

Педагогічні погляди А. Макаренка щодо людиноцентристської педагогіки у виховних системах не менш актуальні й у час глобальних змін і потрясінь, у час активних реформувань освітньої сфери. Адже із вищезгаданого макаренківського педагогічного світогляду можна виокремити ряд суттєвих компонентів у виховному процесі, які нині є суспільно необхідними. Вони солідаризуються з сучасною педагогікою співробітництва, визначаючи при цьому, що найскладнішу дитину, підлітка, учня слід обов'язково сприймати як суб'єкт навчально-виховного процесу; що необхідною умовою для виховної реабілітації є гармонія дитячо-дорослого спілкування; що надважливим завданням є формування позитивної концепції ставлення молоді до соціокультурного і природного середовища; що безумовними реабілітаційними заходами мають стати захист прав особистості і створення здоров'язбережливих середовищ; що необхідно розвивати ціннісно-мотиваційну сферу особистості; що закономірними є завдання розвитку творчих інтересів і здібностей дітей, відродження і впровадження в життя педагогіки продуктивної діяльності дітей; що освіта і суспільство потребує активних процесів позитивної соціалізації дітей; що державно-громадська модель освіти має концентруватися на попередженні явищ, тенденцій негативного соціального розвитку; що молоді вкрай важливе культурне самовизначення відповідно принципу культуровідповідності.

Проте перелічені окремі пріоритети і одночасно завдання залишатимуться перспективними для суспільства в тому випадку, якщо розвиватиметься передусім громадянське суспільство. З іншого боку, потенціал громадянськості залежатиме від культурності, особистісного розвитку індивідуумів, громади, а також від творчого потенціалу педагогів. Адже виховувати можна лише, коли сам вихований, особистим прикладом, знаннями, ерудицією, вчинками. Тому інтелектуальна праця, творча самоорганізація, прагнення пізнати високе, прекрасне, естетичне стало для А. Макаренка життєвою і професійною потребою і нормою. У цьому він

справді був неперевершеним, оскільки йому невідомі були інтелектуальні лінощі, збайдужілість до мистецтва, книги.

По-доброму, з повагою, згадує часи дотичні до пізнання культури, його брат Віталій Макаренко, білий офіцер-емігрант, який у 1972 р. видав у Парижі свої спогади:

«Я пам'ятаю програми перших симфонічних оркестрів (1903), коли Антону було 15, а мені – 8. Антон у дуже привабливих тонах описував переваги симфонічного над духовим оркестром. З яким благоговінням ми слухали Глазунова, Гріга, Моцарта, Шумана. Кременчуг постійно відвідували Шаляпін, Павлова, Батистіні, Ян Кубелік, Київська і Харківська опери, симфонічний оркестр Ахтарумова, струнний оркестр Андрєєва!!

І хоча умови для естетичного, інтелектуального розвитку в багатодітній сім'ї залізничного маляра були далекими від сприятливих, Антон в силу свого характеру досить наполегливо й одержимо опанував царину муз і наук. І хто знає, як склалися б життєвий творчий шлях Майстра педагогіки, його педагогічна теорія і практика, якби не самоорганізація і самоудосконалення. Віталій згадував, що «скільки не пам'ятав Антона – бачив його постійно з книгою. Він володів колосальною пам'яттю. У Кременчузі він був найбільш освіченою людиною на 10 тисяч населення. Що він читав?.. Філософську, соціологічну, астрономічну, природничу, художню літературу... – все, починаючи з Гомера і завершуючи Гамсуном і Горьким. Серед наукових книг: Ключевського, Платонова, Костомарова, Мілюкова, Грушевського (Історія України), Шільдера.., перечитав усіх римських істориків, історію французької революції... Особливо захоплювався Ніцше, Шопенгауером, великий вплив мали книги Соловйова і Ренана... З іноземних художніх авторів: К. Гамсун, Г. Ібсен, А. Стріндберг, О. Уайльд, Д. Лондон, Г. Гауптман, Б. Келлерман, Г. д'Аннуціо, А. Франс, М. Метерлінк, Е. Ростан., а в 1913 р. він купив у кредит 22-томну Енциклопедію [7].

Екскурс у сферу інтересів, смаків, уподобань, мотивацій, захоплень А. Макаренка в його молоді роки дозволяє краще зрозуміти, в якому

соціосередовищі і на якій основі формувалися педагогічні ідеї. Беззаперечним є те, що талановитий педагог міг відбутися, лише опановуючи досягнення, цінності європейської, загальнолюдської, вітчизняної культури. Інакше, яким чином могли б народжуватися гуманістичні концепції виховання, людинолюбства, зважаючи на соціально-політичні реалії, якби педагогіка Майстра не живилася культурою. Він дуже ревниво ставився до якості педагогічної культури, загального світоглядного рівня вихователів, яким доручалося найдорожче, вважаючи, що найвищою відповідальністю педагога є відповідальність перед дітьми, а отже, перед історією. Адже сьогоднішні діти будуть завтрашньою історією, майбутнім Людства. Тому не можна силою примушувати добре навчатися і виховуватися. Дітям потрібна педагогіка радісної перспективи. Спочатку через прості форми дитячого мистецтва, а потім і більш досконалі у вихованців формувалися б соціальні навички, мотивація до розвитку творчих сил. Особлива увага приділялася художнім інтересам дітей, коли впровадження нових видів цікавої праці було стимулом і генератором для розумових, інтелектуальних здібностей. Про рівень індивідуального підходу до кожного вихованця з боку А. Макаренка засвідчує той факт, що головним навчально-виховним кредо в закладі вважалося обов'язковість для кожного учня мати два-три улюблених предмети урочної чи позаурочної форм роботи, яким могли бути заняття в творчих гуртках, секціях, театрі, оркестрі. Для цього створювалися різного типу «вільні майстерні», а для новоприбулих пропонувалося тиждень «погуляти», щоб вибрати для себе справи до вподоби.

А. Макаренко був переконаний, реалізуючи на практиці свої ідеї, що справжній учитель повинен турбуватися про завтрашню радість дитини, особистісний розвиток на віддалену перспективу. Нерозуміння цього гуманістичного підходу, особливо коли це стосується молоді, яка пройшла важкий шлях випробувань в асоціальному середовищі, є непоправимим злом будь-якої виховної системи. До таких вихователів і наставників

А. Макаренко ставився дуже критично, вважаючи за краще працювати без них, на основі учнівської самоорганізації, ніж з їхньою «допомогою» ламати людські душі. Не дивно, перечитавши масу педагогічної і психологічної літератури, володіючи неоціненним практичним досвідом, будучи талановитим педагогом-новатором, він мріяв створити навчально-виховний заклад без вихователів, на основі творчості, самоудосконалення, саморозвитку і самоорганізації. «Нову велику колонію, – говорив А. Макаренко, – на 1000 людей я думаю організувати без жодного вихователя» [11, с. 26].

Справді, не той учитель, хто навчає. Не той учитель, хто виховує «на загаль», – зазначає в «Педагогічній майстерності» І. Зязюн, – учитель той, хто в навчально-виховному процесі розвиває особистість кожного школяра, робить його самим собою» [9, с. 454]. Тому виховувати можна лише через усвідомлення людської сутності, через співрозуміння і співпереживання, тонко відчуваючи всі фібри душевного стану. З цього приводу А. Макаренко, аналізуючи виховні справи, запитував: чому в технічних вузах ми вивчаємо опір матеріалів, а в педагогіці не вивчаємо опір особистості, коли її починають виховувати? [6].

Очевидно, гуманізм, психологічна адекватність його системи зумовлювалася насамперед тим, що педагогіка вибудовувалася на досягненнях людської культури, реального життя і практичного гуманізму. Але його заслуги лежать не тільки в площині педагогіки, але й етики, естетики, психології, культури, соціології, економіки, права, оскільки майбутнє педагогіки бачив в опануванні культурними цінностями, міждисциплінарному підході до виховання і навчання, у прийнятті синтетичних рішень. Педагогічна висока культура не може обходитися без опанування досягнень світової і вітчизняної культури. Таке розуміння першочергово стосується педагога, бо «віддаючи серце дітям», пізнаючи і захоплюючись красою Природи і Людини, слід самому бути культурним, без чого повністю втрачається саме виховання. Саме культура здатна

наділяти педагогіку і педагога дієвою мовою і силою, і тоді «трубу архангела не доведеться віддавати вуличному мінняйлу» [2, с. 686].

Проте виховання культурою, окультурення педагогіки, вчительської праці стосувалося не тільки професійних компетентностей учителя. А. Макаренко розглядав освіту як системне суспільне явище, що формується багатограним соціоприродним середовищем. На виховання культурних навичок, становлення особистості впливають також сім'я, друзі, суспільство, оточуючий світ. З особливою турботою і надією він ставився до сім'ї, батьківської педагогіки, родинного середовища, наголошуючи, «коли самі батьки не читають газети, книжок, не бувають в театрі або в кіно, не цікавляться виставками, музеями, розуміється, дуже важко виховати дитину» [3, с. 266-267].

Виховання повинно починатися дуже рано. Якщо воно добре організоване, то користь дитині приносить і казка, і картина, гравюра або фотографія, і дитячий журнал, і навіть відвідування театру, якщо вистави є доступними. А книги, – говорив А. Макаренко, – треба купувати найдоступніші, надруковані великим шрифтом, з великою кількістю ілюстрацій. Загальний культурний тон у сім'ї має величезне значення для шкільної роботи, а газети, книги, театр, музей, кіно, заклади культурного порядку набувають особливої виховної ваги.

Дуже цінним у поглядах на роль культури у вихованні молоді є його ґрунтовні методичні, психолого-педагогічні поради і висновки стосовно головних форм і змісту культурного виховання, важливості сприяти якнайбільшій активності дітей, формуючи їх кращі якості, не допускаючи чванливості, неухважності, хвастощів, уважно стежачи, щоб у культурних справах не переважали тільки інтереси розваги, марнування часу, дбаючи про найголовніше – культурна справа повинна приносити радість, поєднавшись із виховною користю. Таке бережливе ставлення до дитинства є наріжним принципом гуманістичної виховної концепції А. Макаренка, який серед

багатьох світофер освіти, культури, інформації, соціальності особливе місце відводив світу дитинства.

Педагогічні моделі сучасних теоретиків і практиків дуже суголосні з його ідеями. І нині головним завданням педагогів і батьків у кращих варіантах освітньої реалізації є збереження світу дитинства цілісним і недоторканим, допомагаючи дитині прожити його в радості і повноті прагнень, забезпечити поступовий і безболісний перехід із світу дитинства у дорослий світ, із світу власної природи у світ соціальності і культури [1, с. 185].

Можна з впевненістю стверджувати, що саме завдяки впровадженню культурних надбань, етичних і естетичних норм Антону Семеновичу вдалося створити гуманістичні навчально-виховні заклади і систему високоорганізованої демократії, яка навіть за тих умов народжувала дві значущі цінності – свободу і справедливість.

Сьогодні в епоху глобальних трансформацій, коли доля планети, націй, народів, держав дедалі більше залежатиме від якості «людського капіталу», світ потребує такої педагогіки і освітньо-виховних концепцій, в основі яких знаходився б пріоритет формування особистості насамперед в її соціально-культурному вимірі.

Оволодіваючи цінностями культури, людина здатна творити власний духовний потенціал, роблячи своє життя повноцінним. Від рівня культури в значній мірі залежатиме якість ціннісних орієнтацій, що проявляють себе в діяльності, життєвій позиції, самооцінці і самоорганізації особистості, громадськості і моральності.

Для А. Макаренка на всіх етапах функціонування виховної системи домінантою було, по-перше, забезпечити культуровідповідність процесу становлення і розвитку дитини, коли культурні цінності є незамінним джерелом творчого перетворення особистості; по-друге, щоб всіма формами, методами, засобами активно підтримувалася суб'єктність вихованця впродовж усього періоду його різноманітної, багатопланової навчально-

виховної діяльності, яка значуща для саморозвитку, для творіння власної долі; по-третє, виховна модель, передбачаючи оволодіння дитиною певної суми етично-естетичних знань і цінностей, передовсім у своїй основі має розвивати емоційно-моральну складову особистості, ціннісно-смыслову ставлення до рідної землі, вітчизни, народу, друзів, колективу; по-четверте, для забезпечення змістоутворювального виховання, через яке досягається істинний гуманістичний зміст поведінкових норм, необхідним чинником вважалося не тільки створення спеціальної педагогіки, проведення спеціальної педагогічної роботи, але й безперервне формування позитивного соціокультурного середовища.

Ці ідеї крізь плін часу не втрачатимуть своєї актуальності, мають універсальний характер оскільки творять людське в людині.

Література

1. *Бондаревская Е.В.* Воспитание как встреча с личностью / Е.В. Бондаревская // Изб. пед. труды в двух томах. – Т. 2. – Ростов н/Д: Изд-во РГПУ, 2006. – 504 с.
2. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. Леконт де Лиль // В пяти томах. – Т. 3. – М.: Искусство, 1967. – С. 683-690.
3. *Макаренко А.С.* Вибр. пед. твори. Виховання культурних навичок. Статті, лекції, виступи / За ред. Є. Мединського та І. Сवादковського. – К.: Рад. школа, 1947. – С. 266-274.
4. *Макаренко А.С.* Методи виховання / А.С. Макаренко // Вибрані педагогічні твори. – К.: Рад. школа, 1947. – С. 63-81.
5. *Макаренко А.С.* Педагогіка індивідуальної дії / А.С. Макаренко // Вибрані педагогічні твори. – К.: Рад. школа, 1947. – С. 101-119.
6. *Макаренко А.С.* Цитаты Макаренко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу 30.01.2013.: [zu.wikipedia.org/wiki/ Макаренко Антон Семенович](http://zu.wikipedia.org/wiki/Макаренко_Антон_Семенович). – Загол. екрану. – Мова рос.
7. *Макаренко В.С.* Мой брат Антон Семенович. (Воспоминания). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу 7.02.2013.: [http //www.makarenko.edu.ru/vitaly.htm](http://www.makarenko.edu.ru/vitaly.htm). – Загол. екрану. – Мова рос.
8. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки – [Електронний ресурс]. – Режим доступу 14.02.2013.: [www.mon.gov.ua /images/files/...4455.pdf](http://www.mon.gov.ua/images/files/...4455.pdf). – Загол. екрану. – Мова укр.
9. Педагогічна майстерність: Хрестоматія: навч. посіб. / За ред. І.А. Зязюна. – К.: СПД Богданова А.М., 2008. – 462 с.

10. *Токарев И.* Педагогика Макаренко возвращается / И. Токарев // Народное образование. – 2005. – №6 (1349). – С. 136-137.
11. *Хиллиг Г.* На путях к научной биографии А.С. Макаренко / Г. Хиллиг // Постметодика. – 2011. – №1 (98). – С. 23-26.